

**UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI
TEHNOLOGIE „GEORGE EMIL PALADE” DIN TÂRGU MUREȘ
ȘCOALA DOCTORALĂ DE LITERE, ȘTIINȚE UMANISTE ȘI APLICATE
DOMENIUL: ISTORIE**

**TEZĂ DE DOCTORAT
REZUMAT**

Doctorand:

Ciprian FARCAS

Conducător științific:

Conf. univ. dr. Giordano ALTAROZZI

TÂRGU MUREȘ

2021

**UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI
TEHNOLOGIE „GEORGE EMIL PALADE” DIN TÂRGU MUREȘ
ȘCOALA DOCTORALĂ DE LITERE, ȘTIINȚE UMANISTE ȘI APLICATE
DOMENIUL: ISTORIE**

**ROMÂNII ARDELENI ÎN PRIMUL RĂZBOI
MONDIAL. BISERICA ȘI SENTIMENTUL RELIGIOS**

Doctorand:

Ciprian FĂRCAȘ

Conducător științific:

Conf. univ. dr. Giordano ALTAROZZI

TÂRGU MUREȘ

2021

Cuprins

Introducere.....	4
Cap.1 Clerul și societatea în anii premergători războiului	26
1.1 Societatea românească din Transilvania (sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX).....	26
1.2 Bisericele Ortodoxă și Greco-Catolică. Organizare, administrare și relații interconfesionale.....	59
1.3 Relația bisericilor cu autoritățile	78
1.4 Relația credincioșilor cu biserica.....	86
Cap. 2 Evoluția poziției clerului față de evenimentele războiului.....	93
2.1 Atitudinea clerului față de fenomenul belic	93
2.2 Atitudinea față de evenimentele războiului 1914-1915.....	103
2.3 Evenimentele din 1916	116
2.4 Evenimentele din 1917-1918.....	125
Cap. 3 Activitatea clerului român din Transilvania în timpul războiului	131
3.1 Preoții militari de pe front. Rol și îndatoriri.....	131
3.2 Mesajul predicilor de pe front.....	152
3.3 Relația clerului cu autoritățile.....	158
3.4 Suferințele clerului.....	168
Cap. 4 Sentimentul religios în timpul războiului	179
4.1 Sentimentul religios în spatele frontului.....	179
4.2 Sentimentul religios pe front	192
4.2.1 Transformări psihologice la soldații din tranșee	192
4.2.2 Apariția superstițiilor, miturilor.....	202
4.2.3 Viața în tranșee și sentimentul religios	210
4.2.4 Sentimentul religios reflectat în scrisorile ostașilor.....	225
Cap. 5 Religie și propagandă	246
5.1 Serviciul de propagandă austro-ungar	246
5.2 Propaganda și cărțile poștale ilustrate cu tematici religioase	254
5.3 Aspecte legate de propaganda antirăzboi și religie, reflectate în filmele și operele literare	284
Concluzii	299
Bibliografie.....	305
Indici de nume	348

Românii ardeleni în Primul Război Mondial. Biserica și sentimentul religios

Rezumat

Clerul român din Transilvania a avut în istorie un rol important în ceea ce privește mișcarea de emancipare politico-socială, cultură, păstrarea tradițiilor și a identității naționale. Primul Război Mondial a adus clerul într-o situație deosebit de grea: arestări, deportări, susținerea efortului de război și a unei cauze străine, iar în cazul capelanilor, expunerea pe front alături de soldați. Înălții ierarhi au trebuit în mod oficial, din datoria față de patrie și stat, să ia o poziție față de evenimentele războiului, prin care își exprimau loialitatea față de monarhie și motivau soldații și credincioșii să lupte pentru o cauză străină lor.

Având în vedere toate ororile războiului precum și acțiunile naționaliste venite din partea guvernului maghiar, clerul român a rezistat și a făcut față greutăților. Comportamentul clerului din această perioadă a stârnit și unele controverse, care în unele cazuri ajung până în zilele noastre. În mod oficial a sprijinit războiul, a justificat, dar neoficial dorea binele românilor, dar controversa apare în jurul unor înalți ierarhi, care în 1916, când România a declarat război Imperiului austro-ungar, au trebuit să ia o decizie grea, aceea de a condamna această acțiune și de a rămâne loiali statului dualist, deși acest lucru presupunea pentru românii ardeleni, un război fratricid.

Mai mult, în această lucrare ne propunem să cercetăm sentimentul religios la românii ardeleni, înțeles ca o forță capabilă să ofere dorința de sacrificiu suprem în cazul ostașilor. Preoții militari, au trecut peste toate greutățile războiului modern pentru a-și respecta jurământul dat la încorporare și au slujit pe front până în ultima zi de război. Autoritățile erau conștiente de acest lucru și folosindu-se de propagandă, de ierarhii bisericii, de trecutul istoric, de imaginile cărților poștale, de sacralitatea jurământului de credință și de *mitul bunului împărat*, au încercat să atragă în favoarea efortului de război și a loialității față de „tron și patrie” susținerea populației.

Așadar, teza nu se limitează doar la simple relatări legate de practicarea religiei pe câmpul de luptă sau în proximitatea frontului. Sentimentul și practica religioasă vor fi abordate dintr-o perspectivă interdisciplinară, apelând la aspecte metodologice specifice unor discipline, precum psihologia, biologia etc. De asemenea, explică visurile, miturile, superstițiile, depresia, falsa credință față de cea autentică, bazându-se pe scrisori, mărturii, articole de ziar și memorii ale militarilor.

Importanța temei mai este dată de actualitatea ei, în sensul că în ultimii ani s-au intensificat cercetările legate de Primul Război Mondial (în parte și din cauza centenarului), iar istoricii analizează războiul din noi puncte de vedere precum cel al psihologiei colective, unde se observă

o diferență între gândirea populară (ex. mitul bunului împărat) și a elitelor (ex. evoluția loialității de la cea față de împărat, la cea față de neam).

Scopul cercetării științifice a fost identificarea și analizarea următoarelor aspecte:

- Sentimentul religios la soldați și civili
- Propaganda cultural-religioasă
- Contribuția clerului militar în cultivarea credinței și patriotismului
- Evoluția poziției clerului față de război
- Activitățile clerului în domeniile politic, filantropic și socio-cultural

Stabilirea ipotezei de cercetare s-a bazat pe considerentul că există în sursele bibliografice descrieri ale clerului, ale poziției acestuia față de război, ale sentimentului religios, ale unor elemente de propagandă, abordate până în momentul de față incomplet și manifestându-se controverse privind unele puncte de vedere. De aceea am utilizat o analiză multidisciplinară și comparativă asupra sentimentului religios și a poziției clerului român din Transilvania față de război.

Bibliografia națională și internațională dedicată războiului este vastă și într-o creștere continuă, în prezent adăugându-se noi titluri. Limitându-ne la Imperiul austro-ungar, la românii ardeleni și la clerul român, observăm diferite tendințe istoriografice, începând din timpul războiului și până în prezent. Astfel, am putea împărți istoriografia națională în trei mari etape: „generația războiului”, autorii din perioada regimului comunist și cei de după anul 1989. Similar, poate fi împărțită și istoriografia internațională în cazul istoricilor din fostele state comuniste. Desigur, mai sunt de adăugat istoricii și scriitorii din occident, care nu au fost influențați de cenzura și ideologia comunistă, dar care pot fi și ei grupați în cele trei perioade de timp. Bibliografia dedicată Primului Război Mondial poate fi împărțită și pe alte criterii, precum cel cronologic, iar aici amintim ca puncte de pornire, cartea *Război și memorie. Scrieri românești despre Marele Război*, a istoricului Oana Mihaela Tămaș, care reunește un număr de 2.952 de lucrări și studii publicate pe teritoriul României în cei 100 de ani (1915-2015), care dezbate problema mării conflagrații, fiind un instrument de lucru pentru cercetarea acestui eveniment¹. Referitor la bibliografia internațională, istoricul Jay Winter în articolul *Historiography 1918-Today*, a amintit despre cele mai importante lucrări care tratează acest eveniment și aspectele cercetate precum: istoria politico-militară, societatea, ororile războiului, marile bătălii, propaganda și altele².

¹ Oana Mihaela Tămaș, *Război și memorie. Scrieri românești despre Marele Război*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, pp. 7-14.

² Jay Winter, *Historiography 1918-Today*, în Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, et alii, „1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War”, Freie Universität Berlin, 11.11.2014 (pe site-ul

Istoriografia internațională cuprinde lucrări dedicate clerului militar de diferite confesiuni, oferind posibilitatea reconstituirii sentimentului religios de pe fronturi³. În ceea ce privește clerul militar din armata austro-ungară, de curând a fost susținută teza de doctorat a doamnei Ionela Zaharia, *Clerul militar român din Austro-Ungaria în Marele Război*⁴, o lucrare utilă și valoroasă, care analizează asistența religioasă din cadrul armatei, reorganizările suferite de această instituție, activitatea preoților pe front, în spitale și în lagărele de prizonieri. Lucrarea s-a bazat pe sursele inedite de la Arhivele de Război din Viena (Kriegsarchiv), unde sunt cuprinse rapoartele pastorale trimise de preoții militari români, ordinele venite de la diversele comandamente, de la Vicarul Apostolic al Armatei, date personale, legislație și așa mai departe. Au mai fost folosite Arhivele Casei și Curții Imperiale, Arhivele Administrației, Arhivele Landului Kärnten din Austria, iar din țara noastră, au fost cercetate diferite dosare din cadrul Serviciului Județean al Arhivelor Naționale Cluj-Napoca (*Colecția de scrisori din Primul Război Mondial*, VII/549 De la prizonieri de război), respectiv *Arhiva Alexandru Vaida Voevod* (Dosarul 6: Relațiile lui Franz Ferdinand cu Alexandru Vaida Voevod) care se află la Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei. A mai fost cercetată presa din marile orașe ale monarhiei și cea din Transilvania și Banat; memorii și lucrări din istoriografia națională și internațională. Spre deosebire de lucrarea amintită mai sus, teza de față are o analiză mai extinsă, care include și preoții care au slujit în parohii pe durata războiului, familiile acestora și enoriașii. Referitor la preoții militari, am prezentat în două subcapitole rolul și îndatoririle lor, respectiv mesajul predicilor, având ca surse principale articolele de presă scrise de preoți precum Ioan Dăncilă, Gheorghe Comșa, Eugeniu Munteanu sau Ioan Dandea. Aspecte precum propaganda, experiențele religioase, superstițiile și moralul soldaților români, chiar dacă apar și în lucrarea doamnei Ionela Zaharia, au fost abordate mai pe larg în lucrarea de față, dintr-un punct de vedere multidisciplinar și folosindu-ne de surse diferite. De asemenea, lucrarea de față abordează unele aspecte noi, precum suferințele clerului și reconstituie sentimentul religios sau analizează cum erau percepuți preoții militari în cărți poștale ilustrate, cărți de literatură sau filme artistice. Cele două lucrări sunt așadar complementare, pentru că prezintă atât clerul român mobilizat pe front, cât și pe cel din parohii, dar și datorită perspectivelor diferite.

https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/historiography_1918-today?version=1.0 accesat la data 26.04.2020).

³ Ilie Manole, *Serviciul religios al Armatei Române în prima conflagrație mondială*, în Gh. Buzatu, Valeriu F. Dobrinescu, Horia Dumitrescu (coord.), *România și Primul Război Mondial*, Editura EMPRO, Focșani, 1998; Alison Brown, *Army chaplains in the first world war* (teză de doctorat), Universitatea St. Andrews, 1996; Norbert Stencinger, *Army chaplainship in the hungarian royal army. Between 1868-1918. Emphasizing the activity during the First World War* (teză de doctorat), Zrínyi Miklós University of Defence, Budapesta, 2012.

⁴ Ionela Zaharia, *Clerul militar român din Austro-Ungaria în Marele Război* (teză de doctorat), Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2016.

Tot legat de clerul militar, mai amintim articolul istoricului Mihai-Octavian Groza, *Despre activitatea preoților militari români transilvăneni în perioada Primului Război Mondial (1914-1919)*, unde sunt descrise rolul și îndatoririle preotului militar, cărțile de rugăciuni și diferite figuri de preoți militari⁵. Astfel rămâne loc pentru o analiză privind opinia ostașilor despre preoții militari, prin cât mai multe mărturii; părerea autorităților statale și militare, dar și a presei laice și bisericești. Acest lucru este important, deoarece pentru o descriere cât mai obiectivă, avem nevoie de cât mai multe puncte de vedere.

Sentimentul religios constituie un capitol important al acestei teze și se bazează pe numeroase opere și articole existente în istoriografia națională și internațională. În acest sens, menționăm autorii Eric J. Leed, Lionel Corbett, Owen Davies, Charles Bird, William James sau Gheorghe Negustor, care au analizat manifestările religioase din mai multe puncte de vedere: religios, istoric, psihic și medical⁶. Pornind de la aceste considerente legate de sentimentul religios de pe front, observăm două puncte de vedere și primul este cel al clerului, al preoților militari sau al teologilor din ziua de astăzi care cercetează acest subiect. Ei afirmă în general, pe un ton oarecum optimist, că sentimentul exista la aproape toți soldații, oferind numeroase observații legate de militari care se roagă, citesc din Biblie și din acatiste, se bucură la vederea unui preot militar, se spovedesc, participă la Sfintele Liturghii, se luptă cu eroism, respectă jurământul de la încorporare. Dar această descriere este combătută de memorialiștii din război și de unii cercetători actuali, care spun că doar o parte din soldați simțeau o trăire religioasă autentică, iar alții se manifestau prin superstiții.

O analiză similară asupra sentimentului religios a fost realizată și în cazul populației românești și al parohiilor din Transilvania de către diferiți istorici români precum: Ernest Bernea, Valeria Soroștineanu, Eugenia Bârlea sau Doru Radosav. Folosind aceste lucrări ca punct de plecare, aflăm informații legate de comunitățile locale, moravurile și obiceiurile oamenilor, respectiv credința sau chiar indiferentismul religios al oamenilor⁷.

⁵ Mihai-Octavian Groza, „Despre activitatea preoților militari români transilvăneni în perioada Primului Război Mondial (1914-1919)”, în Doru Sinaci, Emil Arbonie, *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. VIII, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2014.

⁶ Eric J. Leed, *No Man's Land. Combat and Identity in World War I*, Cambridge University Press, New York, 1979; Lionel Corbett, *Funcția religioasă a psihicului*, Editura IRI, București, 2001, (Psychology Press, 1996); Owen Davies, *A supernatural war: magic, divination, and faith during the First World War*, University Press, Oxford, 2018; Charles Bird, *From home to the change: a psychological study of the soldier*, în „The American Journal of Psychology”, vol. 28, University of Illinois Press, nr. 3, iulie, 1917; William James, *The varieties of religious experience. A study in human nature*, eBooks@Adelaide, The University of Adelaide Library, 2009 (Longmans, Green, And Co, New York, 1917); Gheorghe Negustor, *A lupta, a muri, a te mântui - Promisiunea vieții veșnice și credința soldaților: 1914-1918*, în Mihai Drecin, Ioan Horga, Barbu Ștefănescu, „Lucrările Sesiunii Naționale a Doctoranzilor în Istorie”, (ediția I), Editura Universității din Oradea, 22-23 mai 2009; *Idem*, „Oamenii și moartea în primul război mondial”, în Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi (coord.), *Războiul și societatea în secolul XX*, Editura Accent, Aralia, Cluj-Napoca, 2005.

⁷ Valeria Soroștineanu, *Manifestări ale sentimentului religios la românii ortodocși din Transilvania 1899-1916*, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2005; Eugenia Bârlea, *Perspectiva lumii rurale asupra Primului Război*

Presa din perioada Primului Război Mondial constituie o sursă bogată de articole, deoarece abordează multe subiecte ce țin de teza de față precum sentimentul religios, clerul românesc, evenimentele din război și problemele din parohii. Presa bisericească din Transilvania cuprindea multe ziare și reviste, cele mai importante erau pe de-o parte *Telegraful Român*, *Foaia Diecezană*, *Biserica și Școala*, (ortodoxe), iar de cealaltă parte erau ziarul *Unirea* și revista *Cultura creștină* (greco-catolice). Cel mai important ziar laic era *Tribuna*, devenit apoi *Românul*⁸. În general, presa vremii oferă un bogat material, dar situația este paradoxală, deoarece deși volumul de știri este mare, ele nu pot fi folosite ca bază a lucrării și ca argumente, pentru că trebuie luată în calcul cenzura aspră a autorităților și propaganda, care avea monopol asupra știrilor venite de pe fronturi și care amesteca informații adevărate cu fraze atent concepute pentru a influența opinia publică. Odată cu introducerea de către împăratul Carol I a unui regim constituțional în 1917, s-a observat o diminuare a cenzurii, astfel că apar știri și articole mai aproape de realitățile din imperiu. Apoi, în ultimele luni de război, când autoritățile pierd controlul asupra situației, apar chiar îndemnuri revoluționare.

Literatura de război este destul de bogată și cuprinde o serie de scriitori ardeleni care au luptat în armata austro-ungară, de exemplu Octavian C. Tăslăuanu, Pavel Jumanca, Virgil Curta, Iustin Sohorca, Dumitru Nistor, Ilie Stricatu, Cassian R. Munteanu sau Alexandru Ciura. Amintim și de marele romancier Liviu Rebreanu care descrie viața fratelui său, ofițer în armata austro-ungară. Acești autori au relatat trăirile lor sufletești sub forma jurnalelor de front și a scrisorilor, oferind multe detalii militare, dialoguri cu camarazii, problemele din tranșee și unii au pus la îndoială loialitatea față de patria austro-ungară, mergând până la dezertare⁹.

Mondial, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2004; Ernest Bernea, *Civilizația română sătescă*, Editura Vremea, București, 2006 (Colecția „Țară și neam”, București, 1944); Doru Radosav, *Sentimentul religios la români*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1997.

⁸ Presa românească din Transleithania cuprindea următoarele publicații: *Telegraful Român* (editat de Mitropolia Ortodoxă de la Sibiu), *Revista Teologică* (editată de Mitropolia Ortodoxă de la Sibiu), *Foaia Diecezană* (ziar editat de Episcopia Ortodoxă a Caransebeșului), *Unirea* (ziar editat de Mitropolia Greco-Catolică de la Blaj), *Biserica și Școala* (cu sediul la Arad, revistă religioasă ortodoxă, educațională și economică), *Cultura creștină* (revista seminarului greco-catolic din Blaj). Publicațiile laice din Transilvania erau: *Cosânzeana* (cu sediul la Orăștie, revistă bilunară literară), *Revista economică* (cu sediul la Sibiu), *Românul* (ziarul Partidului Național Român; cu sediul la Arad), *Transilvania* (revistă editată de Astra Brașov), *Drapelul* (ziar editat la Lugoj). Menționăm că o serie de publicații și-au întrerupt apariția după izbucnirea războiului: revistele literare din Budapesta *Luceafărul* și *Familia* sau, *Noi* (revista studenților români din Cluj). Dintre ziarele din Regatul României amintim: *Adevărul*, *Dimineața*, *Epoca*, *Lupta*, *Românul*, *Țimpul*, *Viitorul* și *Voința Națională*, toate cu sediul în București. <http://documente.bcucluj.ro/periodice.html> (accesat la 24.06.2019).

⁹ Octavian C. Tăslăuanu, *Trei luni pe câmpul de luptă în Galiția în armata austro-ungară*, Ediția a II-a și întregită, Editura „Librăriei Școalelor” C. Sfetea, București, 1915, (Librăria Stănciulescu, 1915); *Idem*, *Hora obuzelor*, Editura „Librăriei Școalelor” C. Sfetea, București, 1916; Valeriu Leu, Nicolae Bocșan et alii, *Marele Război în memoria bănățeană (1914-1919)*, vol. II, *Memoriile lui Pavel Jumanca*, Presa Universitară Clujeană, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2013; Virgil Curta, *Growing with the war. A romanian volunteer on the Austro-Italian Front, 1915-1917*, (trad. Botond Balogh, Florin Curta), Argonaut Publishing House, Cluj-Napoca, 2006; Ilie Stricatu, *Pe cărările destinului. Romanul unei vieți trăite*, Editura Argonaut, Mega, Cluj-Napoca, 2017; Cassian R. Munteanu, *Martiriul cătanelor. Însemnările din război ale unui soldat român din armata austro-ungară*, Ediția a II-a, Tipografia Drapelul, Lugoj, 1919, (Editura Librăriei A. A. Stănciulescu, București,

Direcția Arhivelor Naționale oferă un bogat material pentru cercetarea temei noastre, cele mai importante documente fiind cărțile poștale, scrisorile, fotografiile care ajută la reconstituirea trecutului și a vieții de zi cu zi a civililor și militarilor. O altă categorie o reprezintă circulare mitropolitane, procesele verbale de la conferințele preoțești și scrisorile preoților către protopopi, folosite în reconstituirea problemelor zilnice din parohii, dar există și subiecte care se apropie mai puțin de tema noastră precum: situația financiară, anchete privitoare la preoți, numiri în funcții, construcții de biserici etc.

În cazul de față, menționăm că am cercetat în cadrul Arhivelor Naționale, Direcția Județeană Mureș, trei fonduri de la Protopopiatele Ortodoxe și Greco-Catolice din Reghin respectiv Protopopiatul Ortodox Târgu Mureș, pentru perioada 1914-1918, insistând asupra dosarelor ce țin de: problemele socio-culturale, naționale, problemele de natură materială ale bisericilor, cele militare, adunările sinodale și întrunirile bisericești, ajutoarele de stat, circulare mitropolitane și protopopești, dispoziții date de autorități, conferințele preoțești din anii războiului și problemele învățătorilor de la școlile confesionale. Printre aceste dosare există unele scrisori ale învățătorilor și preoților, diferite liste cu sume de bani adunate, enoriașii plecați pe front, văduve, orfani, inventare, jafuri făcute la unele biserici și alte aspecte. Circularele emise de mitropoliți sunt numeroase, unele apărând săptămânal și oferind comunicate oficiale despre noile legi adoptate, înștiințarea populației privind diferite aspecte impuse de război. Totodată mai cuprind solicitări privind folosirea muncii elevilor pentru adunarea de plante medicinale pentru front, colectarea de fier vechi de către enoriași și elevi, sprijinirea copiilor soldaților plecați pe front, colecte pentru Orfelinatul din Sibiu, bani pentru rezidirea satelor afectate de război etc. Circularele mai prevedeau și oficierea de rugăciuni atât la biserică, cât și din partea enoriașilor pentru noul împărat Carol I, promovarea cultului Fecioarei Maria, ajutorarea, înzestrarea, înfrumusețarea și purtarea de grijă a bisericilor greco-catolice din arhiepiscopie, înființarea și susținerea unui atelier de ornate bisericești și de țesut. Așadar, aceste fonduri constituie un bogat material, util pentru subcapitolele legate de acțiunile preoților din spatele frontului, pentru relația dintre autorități și cler, respectiv depărtarea acestuia de la rolul obișnuit și încărcarea cu noi atribuții.

Colecția de scrisori din Primul Război Mondial de la Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, reprezintă o sursă importantă de informații inedite despre război, viața soldaților, a rudelor acestora, transmițând emoții și sentimente. Miile de scrisori sunt ordonate în funcție de opt grupe

1915); Iustin Sohorca, *Jurnal de front (1914-1915)*, II, manuscris, accesibil în format digital pe site-ul <http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/> (accesat la 20.04.2020); Dumitru Nistor, *Serviciu la Marină*, Editura Eco Transilvan, Cluj-Napoca, 2016; Mai adăugăm și autori ardeleni care nu au luptat în război: A. Melin, *Din război. Versuri și cântece*, Tipografia Seminarului teologic greco-catolic, Blaj, 1918; Alexandru Ciura, *În război*, Tipografia Seminarului teologic greco-catolic, Blaj, 1915; *Idem*, *Frații*, Editura Librăriei Diecezane, Arad, 1916; *Idem*, *Scrisoare în cealaltă lume*, Editura Librăriei Diecezane, Arad, 1917; Liviu Rebreanu, *Pădurea Spânzuraților*, Editura Albatros, 1974, (Editura Cartea Românească, București, 1922).

de probleme: grupa a I-a: Scrisori trimise de soldați, ordonate în funcție de localitățile unde domiciliază rudele soldaților, în ordine alfabetică fiind puse localitățile din comitatele Cluj, Alba, Târnava Mare, Sălaj, Hunedoara, Trei Scaune, Mureș-Turda și Solnoc-Dăbâca. În grupa a doua se află scrisorile trimise în străinătate, respectiv în comitatele Bács-Bodrog, Bichiș, Caraș-Severin și Pest. În următoarea grupă se află scrisorile trimise unor persoane și instituții, majoritatea din comitatul Cluj. În grupa a IV-a sunt scrisori adresate soldaților, împărțite pe patru subgrupe: în funcție de regiuni, de regimente, după poștele militare de companie, respectiv către soldații spitalizați. Grupa a V-a conține scrisorile adresate medicilor și personalului medical. Grupa a VI-a cuprinde scrisorile pentru membrii familiei ordonate alfabetic, grupa a VII-a conține scrisori ordonate alfabetic de la soldați. Ultima grupă cuprinde alte genuri de documente, ca de exemplu fotografii din război, apeluri către soldați¹⁰.

În urma cercetării, am fotografiat peste 300 de scrisori și cărți poștale din mai multe dosare, din Fondul 1426:

1) I nr. 59 Scrisori de la soldați către rudele din Rimetea, comitatul Turda-Arieș, 1915-1917 și nedatate

2) VII, nr. 383, Iancu Raveca din Zimbor anii 1915-1916

3) VII, nr. 548, Soldați cu numele de la A la Z 1914-1918 și nedatate

4) VII, nr. 551, Soldați de pe front și nespitalizați 1914-1915

5) VII, nr. 552, Soldați de pe front și nespitalizați 1915-1918 și nedatate

6) VIII, nr. 555, Apeluri către soldați

Dintre toate aceste scrisori, aproximativ jumătate conțin informații scurte, au un mesaj asemănător și au forma standard de 10 per 7 cm. și sunt scrise pe carton. Trecând dincolo de aceste aspecte, ele redau ceea ce militarii considerau important, întrebări și răspunsuri la scrisorile precedente, indicații, doleanțe, sfaturi, descrieri de pe front, dar și de acasă, problemele de zi cu zi din Transilvania. Alături de scrisori, mai avem cărți poștale ilustrate, care portretizează soldați și femei rugându-se, îngeri păzitori, cruci și troițe, copii îngrijiți de mamele lor, mesaje cu ocazia sărbătorilor religioase și chiar pe Mântuitorul Iisus sau pe Maica Domnului. Mai există vederi cu marile orașe ale monarhiei și cu monumente, dar ostașii preferă să le cumpere pe cele cu conținut religios pentru că, probabil se regăsesc în ele.

Scrisorile mai sunt prețioase, deoarece prezintă războiul prin ochii celor care au luptat și a celor care îi așteptau acasă să se întoarcă. Unele scrisori sunt triste și deprimante, pe când altele, pline de dragoste sau entuziasm, alcătuind o imagine clară a războiului, cu bune și rele. Autorii scrisorilor sunt oameni simpli, care, atunci când au scris acele rânduri, în momente de frământări

¹⁰ *Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, Colecția scrisorilor din primul război mondial, fond 564, Cluj-Napoca, 1992, prefața registrului.*

personale, nu știau cum va evolua războiul și cum se va termina. Analizând scrisorile de război, putem compara informațiile descoperite cu rapoartele oficiale militare sau alte surse istorice editate care prezintă parcursul războiului. Uneori, informațiile din aceste surse sunt confirmate, iar alteori infirmate de către scrisori, obligându-ne să revenim asupra aspectului cercetat și să includem părerile militarilor. Scrisorile pot fi clasificate în mai multe tipuri: patriotice, descriptive, de dragoste, dramatice, pacifiste, cenzurate, sau chiar pline de revoltă față de absurditatea războiului, putând fi folosite pentru a prezenta realitățile războiului. O temă interesantă, des întâlnită în scrisori este entuziasmul general de la începutul mării conflagrații mondiale și crezul soldaților din cele două tabere că războiul se va termina repede și vor fi acasă până la Crăciun. Într-adevăr, avem multe scrisori scrise și de românii ardeleni, mobilizați în armata austro-ungară, unde este reflectat entuziasmul general, dar și unele scrisori sau memorii în care doresc pacea, sau chiar mai radicale, în care simt că luptă pentru o cauză străină. Scriitorul Andrew Carroll mai spunea că aceste scrisori sunt o „literatură nedescoperită”¹¹, iar emoția este cu atât mai mare pentru istoric, când după zeci de ani de la eveniment, sunt descoperite scrisori care din diferite motive nu au mai ajuns la destinație, sau scrisori care nu se află în bazele de date ale arhivelor, ci sunt păstrate în casele oamenilor și sunt apoi fotocopyate și oferite publicului larg. În acest sens, amintim de unele cărți sau reviste, mergând până la postări pe unele rețele de socializare, cu diferite scrisori și cărți poștale ilustrate, care uneori oferă istoricului o nouă perspectivă asupra realităților războiului.

În final amintim sursele web, unde pe lângă accesul la cărți, articole și biblioteci, există numeroase materiale interesante precum fotografii de familie, cărți poștale, pagini de ziar, expoziții, interviuri, documentare video, filme artistice, cântece, inclusiv înregistrări audio și video din timpul războiului.

După identificarea aspectelor deja cercetate și aprofundate, dar și cele ocolite sau puțin studiate până în momentul de față de către istorici, am creat structura tezei și cuprinsul, analizând clerul din mai multe puncte de vedere: Biserica, poziția bisericii față de evenimentele războiului, sentimentul religios și acțiuni ale clerului.

Primul capitol prezintă o introducere în această lucrare, surprind Biserica și societatea din Transilvania de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, informațiile fiind preluate din lucrări generale de istorie și istorie bisericească. După metoda sintezei și explicației, s-a prezentat monarhia dualistă, organizarea statală, situația socio-politică din Transilvania, societatea românească, organizarea celor două biserici românești, ortodoxă și greco-catolică, problemele cu care acestea se confruntau și relația lor cu autoritățile.

¹¹ Andrew Carroll, *War Letters: Extraordinary Correspondence from American Wars*, Editura Scribner, New York, Londra, 2001, p. 22.

Al doilea capitol, intitulat *Evoluția poziției clerului față de evenimentele războiului*, aduce o nouă abordare și are la bază articolele de presă bisericească și laică, circulare mitropolitane, declarații ale clerului superior dar și ale preoților din parohii. Acestea au fost citate în forma lor originală sau sintetizate, apoi explicate și comparate cu articole pe aceeași temă din presa laică. Explicarea declarațiilor este importantă, deoarece uneori nu reflectau adevărata poziție, ele fiind susținute la insistențele autorităților și sub amenințare, totodată declarațiile trebuiau să țină cont de cenzura impusă și de dificila situație a clerului: în parte mobilizat pe front (ca preoți militari), dar și deportat, arestat și închis. Orice luare de poziție împotriva autorităților putea fi aspru pedepsită.

Multitudinea de evenimente și dese răsturnări de situație de pe fronturile unde lupta armata austro-ungară, au făcut greu de apreciat cine va câștiga războiul. De exemplu, la sfârșitul anului 1917 și începutul anului 1918, în ciuda revoltelor interne și a nemulțumirilor legate de lipsuri, situația de pe fronturi era favorabilă Puterilor Centrale: Rusia se retrase din război, România semnase un armistițiu, Italia fusese învinsă la Caporetto, iar germanii lansau ultima lor mare ofensivă pe frontul de vest. Astfel, în cei patru ani de război și în perioada premergătoare lui, observăm fluctuarea poziției, față de evenimentele războiului (trecerea de la patriotismul de stat la cel de neam, aprecieri și apoi critici aduse liderilor Regatului României etc). Așadar, această analiză comparativă defalcată pe mai mulți ani este originală și pe lângă mesajul propriu-zis, descrie argumentele istorice și morale, folosite de cler și presa bisericească, pentru a convinge cititorii.

Al treilea capitol al acestei lucrări, se numește, *Activitatea clerului român din Transilvania în timpul războiului* și nu intenționează să realizeze o prezentare economică a activității clerului, ci se axează mai mult pe activitatea religioasă. Totodată analizează mesajul și ideile promovate în predici și articole de presă, evidențiind depășirea sarcinilor obișnuite ale preoților ca urmare a diferitelor solicitări din partea autorităților, respectiv acțiunea de promovare a patriotismului față de „tron și patrie”, de către preoții militari și de parohie.

Un aspect original este dedicarea unui subcapitol exclusiv prezentării rolului și îndatoririlor preoților militari din armata austro-ungară. O noutate este aceea că nu doar se prezintă cum și unde se desfășurau Sfintele Liturghii, cine a participat sau cum se numea respectivul preot, ci am descoperit nu mai puțin de patru predici complete publicate în ziarele și revistele bisericești, plus multe sfaturi oferite preoților militari de către clerul superior. Aceste predici au fost analizate în detaliu, pentru a se vedea cum încercau preoții să convingă soldații, ce argumente foloseau, ce tip de citate biblice și cum explicau Primul Război Mondial și luptele de atunci.

Legat de preoții din parohii, precizăm că relația lor cu autoritățile nu era bună deloc, din cauza deportărilor, arestărilor și a încercării de a înființa *zona culturală maghiară*, a reducerii salariului

și a noilor obligații. Dintre acestea din urmă amintim că preoții au fost obligați să realizeze statistici cu numărul enoriașilor, să preia locul învățătorilor din școli, să susțină efortul de război, să solicite sarcini elevilor (de exemplu pentru a colecta plante medicinale și obiecte din metal nefolositoare), să cedeze clopotele bisericii precum și alte aspecte. Mai mult, au mai primit sarcina, atât de la autorități cât și de la clerul superior, de a informa populația, de a da sfaturi și chiar de a interveni dacă este nevoie în problemele zilelor de atunci (igiena, alimentația, respectarea rânduielilor bisericești, alcoolismul, concubinajul etc). Astfel, preoții din parohii au fost suprasolicitați din toate părțile cu sarcini care nu țineau de ei și de pregătirea lor, iar sprijinul autorităților era aproape inexistent, preoții bazându-se pe propriile puteri și pe unii credincioși. Situația se schimbă în ultimele săptămâni de război când apare ideea unirii tuturor românilor și abandonarea supunerii față de împărat și imperiu. Cei care juraseră credință împăratului sunt dezlegați de această legătură sacră, iar în cadrul slujbelor devine pomenit regele Ferdinand al României. Deși nu face parte din cercetarea noastră, amintim că preoții din parohii au mai dus greul încă un an, până în 1919, când au mai avut de suferit în timpul Războiului Româno-Ungar. Acest ultim subcapitol mai poate fi privit și ca o radiografie a problemelor preoților și a parohiilor din Transilvania, tradiționale și patriarhale, afectate din toate punctele de vedere de prima mare conflagrație mondială.

Al patrulea capitol, analizează după cum spune și titlul, sentimentul religios, la militarii români care luptau în armata austro-ungară, dar și la familiile lor din spatele frontului. Sentimentul religios a fost definit și caracterizat din punct de vedere multidisciplinar, iar apoi s-a realizat o distincție între acesta, superstiție și aspectul exterior al cultului. Pentru reconstituirea sentimentului religios, am folosit ca sursă principală colecția de scrisori din război, centralizată la Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, Colecția Primul Război Mondial, de unde am extras mesajele referitoare la credință, rugăciune, expresii religioase sau situații cotidiene ivite. Al doilea tip de surse folosite sunt jurnalele și memoriile militarilor redactate și publicate în război sau în anii următori. Problema este că reconstituirea pe baza acestui tip de surse este limitată, autorii insistând asupra aspectelor militare, oferind puține detalii legate de credință, rugăciunea personală sau participarea la sfânta liturghie oficiată pe front. Au mai fost analizate și unele articole de presă scrise de ziariști sau de preoți, care încercau să prezinte sentimentul religios în rândul militarilor și în spatele frontului, dar ținând seama de cenzura vremii și de perspectiva din care erau scrise. Menționăm că partea originală a acestui capitol al tezei, este reconstituirea sentimentului religios prin intermediul scrisorilor militarilor români din armata austro-ungară și ale familiilor acestora. Dincolo de știrile și problemele cotidiene regăsite în scrisorile cenzurate sau necenzurate, am extras expresiile religioase folosite, am analizat poziția

și rolul pe care îl avea Dumnezeu în viața oamenilor, cererile din rugăciunile acestora, dar și susținerea, suportul moral oferit unii altora și încurajările în momentele de cumpănă.

Ultimul capitol descrie cum funcționa propaganda austro-ungară și cum aceasta s-a folosit de sentimentul religios prezent în rândul civililor și militarilor din Imperiu, pentru a consolida patriotismul, loialitatea față de împărat și pentru a-i determina să susțină efortul de război. Propaganda a publicat în acest sens ziare, reviste, cărți poștale ilustrate, manifeste, sau a lansat filme și documentare, a organizat expoziții legate de război. Dintre toate acestea, ne-am concentrat atenția asupra cărților poștale ilustrate, deoarece erau accesibile publicului larg, conțineau adesea scene imagini cu Iisus Hristos, Maica Domnului, îngeri sau sărbători religioase. În cazul locuitorilor din Transilvania, inclusiv a românilor, am observat în colecția de scrisori de la Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, folosirea unor asemenea cărți poștale ilustrate. Am mai inclus și altele, disponibile pe internet, care au circulat în corespondența locuitorilor din Imperiul austro-ungar în timpul războiului, pentru o analiză care să cuprindă cât mai multe imagini cu teme religioase.

De asemenea, sentimentul religios din rândul militarilor și civililor Dublei Monarhii poate fi reconstituit din unele filme și opere literare, unde apar preoți miliari, dialogurile acestora cu soldații, reacția acestora la spovedanie și împărtășanie, sau descrieri ale slujbelor religioase oficiate pe front. Deoarece producția literară și cinematografică a propagandei austro-ungare, conținea puține referiri la acest aspect, accentul punându-se pe cultivarea patriotismului, am inclus opere și filme care au ocolit propaganda și cenzura. În cazul scriitorilor, aceștia fie și-au publicat operele într-o altă țară în timpul războiului, precum Octavian C. Tăslăuanu¹² sau Iustin Sohorca¹³, fie după terminarea acestuia, cum s-a întâmplat în cazul scriitorului Jaroslav Hašek¹⁴. De asemenea, am inclus și operele unor scriitori care au luptat în tabăra Antantei precum Ernest Hemingway¹⁵, Henri Barbusse¹⁶ sau Roland Dorgelès¹⁷, pentru a vedea, cum se manifesta sentimentul religios și în rândul soldaților din alte armate sau a civililor. Similar, am inclus și unele filme apărute după război, din care am extras imagini relevante pentru caracterizarea sentimentului religios al militarilor din Marele Război.

În concluzie, în ciuda vitregiei vremurilor, clerul român din Transilvania a avut un rol complex, pentru că și-a depășit atribuțiile, atât pe front, cât și în parohii, ridicându-se la înălțimea

¹² Octavian C. Tăslăuanu, *Trei luni pe..., Idem, Hora obuzelor...*

¹³ Iustin Sohorca, *Op. cit.*

¹⁴ Jaroslav Hašek, *Peripețiile bravului soldat Švejk în războiul mondial*, vol. I, Biblioteca pentru toți. Editura pentru literatură, (trad. Jean Grosu, prefața și tabelul cronologic de Dumitru Hîncu), 1964, (Praga, A. Sauer și V. Čermák, 1921-1923).

¹⁵ Ernest Hemingway, *Adio, arme* (trad. Radu Lupan), București, Editurile Universul și Calistrat Hogaș, 1992, (Scribner, 1929).

¹⁶ Henri Barbusse, *Opere alese* (trad. Radu Popescu, prefață Alexandru Balaci), Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955, pp. 8-10, (Paris, Ernest Flammarion, 1916).

¹⁷ Roland Dorgelès, *Cruci de lemn*, Editura Univers, București, 1972, (Fémina-Vie Heureuse, 1919).

așteptărilor românilor ce luptau în armata austro-ungară și a enoriașilor. Realizând o radiografie a evenimentelor de pe tot parcursul mării conflagrații mondiale, observăm că preoții și ierarhii au reușit, în final, să canalizeze energia și dorința românilor de a se dezlipi de Imperiul Austro-Ungar și de a-și lua destinul în mâini, de a se uni cu România.

Bibliografie selectivă

Surse inedite

1. *Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, Colecția Primul Război Mondial*, fond 1426:
I nr. 59 *Scrisori de la soldați către rudele din Rimetea, comitatul Turda-Arieș, 1915-1917 și nedatate.*
VII, nr. 383, *Iancu Raveca din Zimbor anii 1915-1916.*
VII, nr. 548, *Soldați cu numele de la A la Z 1914-1918 și nedatate.*
VII, nr. 551, *Soldați de pe front și nespitalizați 1914-1915.*
VII, nr. 552, *Soldați de pe front și nespitalizați 1915-1918 și nedatate.*
VIII, nr. 555, *Apeluri către soldați.*
2. *Arhivele Naționale, Direcția Județeană Mureș, Protopopiatul Greco-Catolic Reghin*, nr. 114, *Probleme cultural-naționale*, 1917.
3. *Arhivele Naționale, Direcția Județeană Mureș, Protopopiatul Ortodox Reghin*, nr. 1018, *Socio-culturale*, 1913-1914.
nr. 1119, *Socio-culturale*, 1915.
nr. 1120, *Socio-culturale*, 1916.
nr. 1121, *Socio-culturale*, 1917.
4. *Arhivele Naționale, Direcția Județeană Mureș, Protopopiatul Ortodox Tg. Mureș*, nr. 385, *Circulare mitropolitane și protopopești, dispoziții date de autorități*, 1914.

Lucrări generale

1. ***, *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995.
2. Abrudeanu, Ioan Rusu, *Păcatele Ardealului față de sufletul vechiului regat. Fapte, documente și facsimile*, Editura Cartea Românească, București, 1930.
3. Bernea, Ernest, *Civilizația română sătească*, Editura Vremea, București, 2006, (Colecția „Țară și neam”, București, 1944).
4. Bled, Jean Paul, *Franz Joseph*, Editura Trei, București, 2002, (Fayard, Paris, 1987).
5. Câmpeanu, Remus, *Biserica Română Unită. Între istorie și istoriografie*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.

6. Cotan, Claudiu, *Biserica Ortodoxă Română în timpul Primului Război Mondial*, Editura Basilica, București, 2018.
7. Drăgoescu, Anton (coord.), *Istoria României. Transilvania*, vol. II. (1867-1947), Editura „George Barițiu”, Cluj-Napoca, 1999.
8. Gilbert, Martin, *The First World War. A Complete History*, RosettaBooks LLC, 2014 (Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1994).
9. Herwig, Holger, *The First World War. Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, Ediția a doua, Bloomsbury Academic, Londra, 2014, (A Hodder Arnold Publication, 1997).
10. Hitchins, Keith, *Românii 1774-1866*, Editura Humanitas, București, 1996.
11. Hitchins, Keith, *Roumania 1866-1947*, Clarendon, Oxford, 1994.
12. Köpeczi, Béla (coord.), *History of Transylvania*, III vol., (trad. Kovrig Bennett), Institutul de Istorie al Academiei Ungare de Științe, Atlantic Research and Publications, Inc, New Jersey, 2001-2002, (Akadémiai Kiadó, Budapesta 1986).
13. Owen, Chadwick, *A History of the Popes, 1830-1914*, Oxford University Press, Oxford, 1998.
14. Lendvai Paul, *Ungurii. Timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, (trad. Nastasia Maria și Nastasia Ion), Ediția a III-a Editura Humanitas, București, 2013, (Helikon Kiadó, Budapesta, 2001).
15. Păcurariu, Mircea, *Dicționarul teologilor români*, Ediția a doua, Editura Enciclopedică, București, 2002, (Univers Enciclopedic, București, 1996).
16. Teodor, Pompiliu, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Accent, Cluj-Napoca, 2002.
17. Tucker, Spencer C. (coord.), *European Powers in the First World War: An Encyclopedia*, Editura Routledge, New York, 2014, (Garland Publishing, 1996).
18. Tucker, Spencer C. (coord.), *World War I: A Country-by-Country Guide*, vol. I, ABC-Clio, Santa Barbara, 2019.

Lucrări de specialitate

1. Bârlea, Eugenia, *Perspectiva lumii rurale asupra Primului Război Mondial*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2004.
2. Becker, Annette, *War and faith: the religious imagination in France, 1914-1930* (trad. McPhail, Helen), Bloomsbury Academic, 1998, (Armand-Colin, Paris, 1994).
3. Bengean, Florin, *Preocupări filantropice în activitatea Protopopiatului ortodox Reghin în contextul social-istoric al Bisericii ortodoxe transilvănene în perioada 1850-1918*, Editura Ardealul, Tg. Mureș, 2011.

4. Bolovan, Ioan (coord.), *World War I - the other faces of the war*, Editura Centrul de Studii Transilvane - Academia Română, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016.
5. Cârja, Ion, *Biserică și societate în Transilvania în perioada păstoririi mitropolitului Ioan Vancea: (1869-1892)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.
6. Cornwall, Mark, *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*, Macmillan Press LTD, Londra, 2000.
7. Eliade, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000, (Payot, Paris, 1976-1983).
8. Eliade, Mircea, *Sacrul și profanul*, (trad. Prelipceanu, Brândușa), Ediția a III-a, Editura Humanitas, București, 2005, (Rowohlt Verlag, Reinbek, 1957).
9. Eppel, Marius, *Un mitropolit și epoca sa: Vasile Mangra, 1850-1918*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.
10. Ghibu, Onisifor, *Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria*, Institutul de Arte Grafice „Nicolae Stroilă”, București, 1915.
11. Glaise-Horstenau, Edmund (coord.), *Austria-Hungary's last war, 1914-1918*, (trad. Stan Hanna), Publisher of Military Science Releases, Viena, 1930, (*Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918*, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Viena, 1930-1938).
12. Gräf, Rudolf (coord.), *Monarhia habsburgică (1848-1918)*, vol. I *Dezvoltarea economică, administrația și sistemul judiciar, forța armată*, (trad. Teșculă Nicolae, Balog Iosif Marin, Madly Loránd), Editura Academia Română, Centrul de Studii Transilvane și Editura Polirom, București, Iași, 2020.
13. Hitchins, Keith, *Afirmarea națiunii: Mișcarea națională românească din Transilvania 1860-1914*, (trad. Georgescu-Gorjan, Sorana), Editura Enciclopedică, București, 2000, (Encyclopaedic Publishing House, 1999).
14. Leed, Eric J., *No Man's Land. Combat and Identity in World War I*, Cambridge University Press, New York, 1979.
15. Maior, Liviu, *Alexandru Vaida-Voevod între Belvedere și Versailles: (însemnări, memorii, scrisori)*, Editura Sincron, Cluj-Napoca, 1993.
16. Maior, Liviu, *Doi ani mai devreme. Ardeleni, bucovineni și basarabeni în război 1914-1916*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016.
17. Maior, Liviu, *Habsburgi și români: de la loialitatea dinastică la identitate națională*, Editura Enciclopedică, București, 2006.
18. Păcățian, Teodor V., *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor sub coroana ungară*, vol. VIII, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1915.

19. Păcățian, Teodor V., *Jertfele românilor din Ardeal, Banat, Crișana, Sătmar și Maramurăș, aduse în războiul mondial din anii 1914-1918*, Editura „Asociațiunii”, Sibiu, 1923.
20. Păcurariu, Mircea, *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului 1867-1918*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Sibiu, 1986.
21. Stanca Sebastian, *Contribuția preoțimii române din Ardeal la războiul pentru întregirea neamului (1916-1919)*, (editori Groza Mihai-Octavian, Abrudan Mircea Gheorghe), Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2015, (Institutul de Arte Grafice, Editură și Librărie „Cartea Românească” S.A., Cluj-Napoca, 1925).
22. Taylor, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918. A History of The Austrian Empire and Austria-Hungary*, Hamish Hamilton, Londra, 1957, (Hamish Hamilton, 1948).
23. Tămaș, Oana Mihaela, *Război și memorie. Scrieri românești despre Marele Război*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015.
24. Tăutu, Ludovic Aloisie (coord.), *Biserica Română Unită. Două sute cincizeci de ani de istorie, reeditată*, Editura Viața Creștină, Cluj-Napoca, 1998.
25. Teodor, Corina, *O istorie din fărâme: Protoopiatul greco-catolic al Mureșului la începutul secolului XX*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017.
26. Zaharia, Ionela, *Clerul militar român din Austro-Ungaria în Marele Război* (teză de doctorat), Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2016.

Articole de specialitate

1. Bird, Charles, *From home to the change: a psychological study of the soldier*, în „American Journal of Psychology”, vol. 28, University of Illinois Press, nr. 3, iulie, 1917.
2. Bolovan, Ioan, „Naționalitățile și dualismul”, în Pop, Ioan-Aurel; Năgler, Thomas; Magyari, András (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. III, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2008.
3. Bozga, Vasile, *Evoluția loialității dinastice în mentalitatea românilor din Austro-Ungaria de la Compromisul dualist la Primul Război Mondial*, în Mândrescu, Gheorghe (coord.), „Anuarul Institutului de Studii Italo-Român / Annuario dell’Istituto di Studi Italo-Romeno”, vol. X, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2013.
4. Câmpeanu, Remus, *Un segment mai puțin cunoscut din istoriografia unirii religioase. Perspectiva lui Iosif Siegescu*, în „Arhiva Someșană. Revistă de istorie și cultură”, Seria a III-a, nr. 1, Cluj-Napoca, 2002.

5. Cârja, Ion, *Dilemele conviețuirii. Ortodocși și greco-catolici în Transilvania (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX)*, în „Arhivele Bistriței”, anul II, fascicula 2 (6), *Relații interconfesionale în Transilvania*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017.
6. Grancea, Mihaela, *Despre problematica asistării sociale a orfanilor Primului Război Mondial în presa confesională din Transilvania (1919-1925)*, în „Revista Istorică”, tom XXII, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, nr. 5-6, 2011.
7. Groza, Mihai-Octavian, „„Religia Marelui Război» reflectată în textele memorialistice”, în Bolovan, Ioan; Cojocaru, Gheorghe; Tămaș, Oana Mihaela (coord.), *Primul Război Mondial. Perspectivă istorică și istoriografică*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015.
8. Groza, Mihai-Octavian, „Despre activitatea preoților militari români transilvăneni în perioada Primului Război Mondial (1914-1919)”, în Sinaci, Doru; Arbonie, Emil (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana 95 de ani*, vol. VIII, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2014.
9. Negustor, Gheorghe, „Oamenii și moartea în primul război mondial”, în Mândrescu, Gheorghe; Altarozzi, Giordano (coord.), *Războiul și societatea în secolul XX*, Editura Accent, Aralia, Cluj-Napoca, 2005.
10. Negustor, Gheorghe, *A lupta, a muri, a te mântui - Promisiunea vieții veșnice și credința soldaților: 1914-1918*, în Drecin, Mihai; Horga, Ioan; Ștefănescu, Barbu; „Lucrările Sesiunii Naționale a Doctoranzilor în Istorie”, (ediția I), Editura Universității din Oradea, 22-23 mai 2009.
11. Pâclișanu, Zenovie, *Istoria Bisericii Române Unite, Partea I-a, 1697-1751*, ediția a II-a, în „Perspective”, München, nr. 65-68 din iulie 1994 - iunie 1995, (lucrarea a fost publicată inițial în revista „Bună Vestire” din Roma, în 6 numere, între anii 1975-1978).
12. Pölöskei, Ferenc, *István Tisza's Policy toward the Romanian Nationalities on the Eve of World War I*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, vol. 18, Akadémiai Kiadó, Budapesta, nr. 3-4, 1972.
13. Soroștineanu, Valeria, *Protopopiatul Miercurea. O anchetă în 1915*, în „Astra Sabesiensis”, Argonaut, nr. 3, 2017.
14. Zaharia, Ionela, „A different face of war. Romanian habsburg military chaplains on the home front”, în Ioan Bolovan (coord.), *World War I - the other faces of the war*, Editura Centrul de Studii Transilvane - Academia Română, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016.

Beletristică, literatură de război

1. ***, *Carte de rugăciuni pentru soldați*, Editura Mitropoliei Ortodoxe de la Sibiu, 1915.
2. Barbusse, Henri, *Opere alese*, (trad. Popescu, Radu, prefață Balaci, Alexandru), Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1960, (Paris, Ernest Flammarion, 1916).
3. Cirogariu, Roman, *Spre prăpastie*, Institutul Tipografic Tribuna, Arad, 1911.
4. Cobb, Humphrey, *Paths of Glory*, The Viking Press, New York, 1935.
5. Curta, Virgil, *Growing with the war. A romanian volunteer on the Austro-Italian Front, 1915-1917*, (trad. Balogh Botond, Curta Florin), Argonaut Publishing House, Cluj-Napoca, 2006.
6. Deacu, Horațiu C., *Ziarul unui erou. Însemnări făcute pe câmpul de luptă din Galiția, între 12 august - 21 noiembrie 1914, ziua în care autorul a fost ucis de un glonte dușman*, Revăzut și aranjat pentru tipar de Alexandru Lupeanu-Melin, Tipografia Augustin S. Deacu, Gherla, 1930.
7. Delapecica, Petre Ugliș, *Jurnal de război din anii 1914-1919*, (editori Rustoiu, Ioana; Curtean, Smaranda; Cristea, Marius; Roșu, Tudor), Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Seria Memoriale, I, Editura Altip, Alba Iulia, 2015.
8. Dorgelès Roland, *Cruci de lemn*, Editura Univers, București, 1972, (Fémina-Vie Heureuse, 1919).
9. Hemingway, Ernest, *Adio, Arme* (trad. Lupan, Radu), Editurile Universul și Calistrat Hogaș, București, 1992, (Scribner, 1929).
10. Florian, Iuliu, *Credința ostașului. Rugăciuni și învățături folositoare pentru soldați*, Tipografia Carmen, Petru P. Barițiu, Cluj-Napoca, 1910.
11. Kreisler, Fritz, *Four weeks in the trenches; the war story of a violinist*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, 1915.
12. Hašek, Jaroslav, *Peripețiile bravului soldat Švejk în războiul mondial*, vol. I, Biblioteca pentru toți. Editura pentru literatură, (trad. de Grosu Jean, prefața și tabelul cronologic de Dumitru Hîncu), 1964, (A. Sauer și V. Čermák, Praga, 1921-1923).
13. Jünger, Ernst, *În furtuni de oțel*, (trad. ediției din 1978 de Nișcov, Viorica), Editura Corint, București, 2017, (E. S. Mittler & Sohn, Berlin, 1922).
14. Kraus, Karl, *The Last Days of Mankind*, (trad. Bridgham Fred, Timms Edward), Yale University Press, Londra, New Heaven, 2015, (Neue Wiener Bühne, 1923).
15. Leu, Valeriu; Bocșan, Nicolae et alii, *Marele Război în memoria bănățeană (1914-1919)*, vol. II, *Memoriile lui Pavel Jumanca*, Presa Universitară Clujeană, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2013.

16. Maneguțiu, Nicolae, *Almanahul Sfântului Nicolae. Trăsături critice de pe viața românilor ardeleni*, Editura Nico, Tg. Mureș, (W. Kraft, Sibiu, 1902).
17. Munteanu, Cassian R., *Martiriul cătanelor. Însemnările din război ale unui soldat român din armata austro-ungară*, Ediția a II-a, Tipografia Drapelul, Lugoj, 1919, (Editura Librăriei A. A. Stănciulescu, București, 1915).
18. Pop, Iosif, *Credință și apostolat. Memorii*, Fundația Culturală Vasile Netea, Caiete Mureșene, nr. 15, Tg. Mureș, 2004.
19. Reboreanu, Liviu, *Pădurea Spânzuraților*, Editura Albatros, 1974, (Editura Cartea Românească, București, 1922).
20. Remarque, Erich Maria, *All Quiet on the Western Front: A Novel*, (trad. Wheen A. W.), Random House Trade Paperbacks, New York, 2013, (Berlin, Propyläen Verlag, 1929).
21. Sohorca, Iustin, *Jurnal de front (1914-1915)*, II, manuscris, accesibil în format digital pe site-ul <http://dspace.bcuculuj.ro/handle/123456789/>.
22. Stricatu, Ilie, *Pe cărările destinului. Romanul unei vieți trăite*, Editura Argonaut, Mega, Cluj-Napoca, 2017.
23. Tăslăuanu, Octavian C., *Amintiri dela „Luceafărul”, Spovedanii*, V, Tipografia Bucovina, București, 1936.
24. Tăslăuanu, Octavian C., *Hora obuzelor*, Editura „Librăriei Școalelor” C.Sfetea, București, 1916.
25. Tăslăuanu, Octavian C., *Trei luni pe câmpul de luptă în Galiția în armata austro-ungară*, Ediția a II-a și întregită, Editura „Librăriei Școalelor” C. Sfetea, București, 1915, (Librăria Stănciulescu, 1915).
26. Tăslăuanu, Octavian C., *Sub flamurile naționale: note și documente din războiul de întregire al neamului*, Editura Miron Neagu, Sighișoara, 1934.
27. Vaida-Voevod, Alexandru, *Mangra, Tisza și Tribuna. Un mănunchi de dovezi adunate din „Tribuna”*, Brașov, Tipografia A. Mureșianu, 1911.

Presă

1. Ziarul „Telegraful Român”
2. Ziarul „Unirea”
3. Ziarul „Foaia Diecezană”:
4. Ziarul „Gazeta Transilvaniei”
5. Ziarul „Tribuna”
6. Ziarul „Românul”

7. Revista „Biserica și Școala”
8. Revista „Familia”
9. Revista „Luceafărul”

Surse audio-video:

1. *Arhidieceza Romano-Catolică de București în anii Primului Război Mondial*, film-documentar realizat de dr. Doboș, Dănuț și ing. Dogariu, Silviu, 2018.
2. *Civilization*, film, regia: Thomas H. Ince, distribuție: Howard C. Hickman, Enid Markey; Triangle Film Corporation, S.U.A., 1916.
3. *Dobrý voják Švejk*, film, regia: Karel Steklý; distribuție: Rudolf Hrušínský, Miloš Kopecký; Barrandov Studios, Cehoslovacia, 1956.
4. *J'accuse*, film, regia: Abel Gance; distribuție: Romuald Joubé, Séverin-Mars; Pathé Frères, Franța, 1919.
5. *King and Country*, film, regia: Joseph Losey; distribuție Dirk Bogarde, Tom Courtenay; Warner-Pathé, Marea Britanie, 1964.
6. *Les croix de bois*, film, regia: Raymond Bernard; distribuție: Pierre Blanchard, Gabriel Gabrio; Pathé-Natan, Franța, 1932.
7. *Paths of Glory* (Cărrile gloriei), film, regia: Stanley Kubrick; distribuție: Kirk Douglas, Ralph Meeker; United Artists, S.U.A., 1957.

Surse web:

1. <http://documente.bcuculuj.ro/periodice.html>.
2. <http://lexikon.katolikus.hu>.
3. <http://www.metropostcard.com/war7d-religion1.html>.
4. <https://dexonline.ro/>
5. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net>
6. <https://ww1.habsburger.net/>.